

مهاباد

شکل‌یابی، توسعه فضاهای شهری و بناهای تاریخی

اسماعیل عایینی

دانش‌آموخته باستان‌شناسی، دانشگاه تهران

دکتر حسن کریمیان

عضو هیئت علمی دانشگاه تهران

سرشناسه	: حسن کریمیان، ۱۳۴۲-
عنوان و نام پدیدآور	: مهاباد (شکل یابی، توسعه فضاهای شهری و بناهای تاریخی) / مولف حسن کریمیان، اسماعیل سلیمی.
مشخصات نشر	: تهران: سازمان جهاد دانشگاهی تهران، انتشارات، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	: ۳۱۶ ص. مصور، جدول.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۱۳۳-۴۴۰-۵
وضعیت فهرست نویسی	: فیا
یادداشت	: واژه نامه.
یادداشت	: کتابنامه.
موضوع	: مهاباد
موضوع	: Mahabad(Iran)
موضوع	: مهاباد - تاریخ
موضوع	: mahabad(Iran) -- History
موضوع	: مهاباد -- آثار تاریخی
موضوع	: Mahabad (Iran) -- Antiquities
موضوع	: مهاباد -- جغرافیای تاریخی
موضوع	: mahabad(Iran) -- Historical geography
شناسه افزوده	: سلیمی سجاسی، اسماعیل، ۱۳۵۹-
شناسه افزوده	: ساز - دانشگاهی تهران، انتشارات
رده بندی کنگره	: DSK ۱۲۱
رده بندی دیویی	: ۵۵/۳۲۰
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۷۹۰

♦ نام کتاب: مهاباد (شکل یابی، توسعه فضاهای شهری و بناهای تاریخی)

♦ مؤلف: حسن کریمیان - اسماعیل سلیمی

♦ ناشر: انتشارات سازمان جهاد دانشگاهی تهران

♦ ناظر چاپ: احمد آرش

♦ صفحه آرا: قاسم رها

♦ طراح جلد: سعید صحابی

♦ چاپ و صحافی: رام

♦ لیتوگرافی: زاویه نور

♦ شمارگان: ۱۰۰ نسخه

♦ قیمت: ۴۹۰۰۰۰ ریال

♦ نوبت چاپ: اول - پاییز ۱۳۹۸

ISBN-978-600-133-440-5

♦ شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۳۳-۴۴۰-۵

www.jahat.ir

♦ نشانی: تهران - صندوق پستی ۱۸۶-۱۳۱۴۵

en.jahat@gmail.com

♦ تلفن: ۶۶۹۵۴۳۸ تلفکس: ۶۶۴۶۴۹۴۱

♦ تلفن مراکز پخش: ۶۶۹۵۵۷۵۳-۶۶۹۵۴۳۸ خانه کتاب دانشگاه: ۶۶۹۷۳۴۲۳

این اثر، مشمول قانون حمایت مولفان، مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ است. هرکس تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه مولف یا ناشر تکثیر و کپی برداری نماید مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

مقدمه نشر

ایران امروز در انشای توسعه و استقلال، گام‌های محکم و استواری برمی‌دارد. همه روزه در گوشه و کنار میهن ما حواصی‌های خودکفایی علمی و فنی نمایان می‌شوند و با عنایت و یاری خداوند متعال و در سایه تلاش و کوشش جامعه علمی و دانشگاهی حرکت به سوی مرزهای دانش شتاب بیشتری به خود می‌گیرد. خدا را شکر می‌گوییم که این فرصت را به ما ارزانی کرد تا گام‌هایی هر چند کوچک در راه رشد و نشر دستاوردهای علمی و فرهنگی کشور برداریم، باشد که با یاری خداوند منان و در پرتو همت اندیشمندان، نویسندگان، مترجمان و متخصصان همتا و متعهد بتوانیم در اعتلای علمی کشور عزیزمان ایران سهمی داشته باشیم.

انتشارات سازمان جهاد دانشگاهی تهران در راستای فعالیت خویش و به منظور رسیدن به اهداف علمی-فرهنگی نظام جمهوری اسلامی ایران اقدام به انتشار آثار ارزشمند و مورد نیاز علمی و دانشگاهی می‌کند. در این راه از کلیه استادان، پژوهشگران، صاحبان قلم و اندیشه دعوت به مشارکت و همکاری می‌شود.

فهرست مطالب

۵.....	مقدمه ناس
۱۵.....	پیش گفتار
۱۷.....	مقدمه
۲۹.....	فصل اول / بسترزیست محیطی شکل آب و توسعه شهر مهاباد
۲۹.....	مقدمه
۳۱.....	عوامل طبیعی و جغرافیایی
۳۱.....	زمین شناسی
۳۶.....	توپوگرافی و ناهمواری ها
۴۱.....	جنس خاک
۴۳.....	اقلیم و تأثیر آن بر فرم یابی و توسعه شهر
۴۳.....	آب و هوا
۴۶.....	بادها
۴۶.....	باد زریان
۴۷.....	باد شمال (شه مال)
۴۸.....	منابع آب و تأثیر آن ها بر شکل یابی و توسعه شهر مهاباد
۴۹.....	رودخانه مهاباد

۹۵	جمع‌بندی
۹۷	فصل سوم / سازمان فضایی شهر مهاباد (ساوجبلاغ) از اواخر صفویه تا پهلوی اول
۹۷	مقدمه
۹۸	دریاس (دریاز)، هسته اولیه شهر مهاباد
۱۱۱	وجه تسمیه و قلمرو ساوجبلاغ مکرری (مهاباد)
۱۱۶	مهاباد (ساوجبلاغ) مرکز کردستان مکرران
۱۱۹	سازمان فضایی شهر مهاباد از اواخر دوره صفوی تا عصر پهلوی اول
۱۲۰	شبکه‌های ارتباطی
۱۲۰	شبکه‌های ارتباطی بیرون شهری
۱۲۰	۱- مسیر ارتباطی ساوجبلاغ به آذربایجان
۱۲۱	۲- مسیر ارتباطی ساوجبلاغ به کردستان اردلان، کرمانشاهان و گروس
۱۲۱	۳- مسیر ارتباطی ساوجبلاغ به سردشت و یانه و از آنجا به موصل
۱۲۲	۴- مسیر ارتباطی ساوجبلاغ به شیریه و ارومیه از طریق پسوه
۱۲۲	شبکه‌های ارتباطی درون شهری
۱۲۳	تأسیسات دفاعی
۱۲۳	دیوار دفاعی و برج و باروی آن
۱۲۵	سربازخانه (قشله)
۱۳۱	فضاهای شهری
۱۳۱	فضاهای حکومتی
۱۳۱	۱- عمارت حاکم‌نشین
۱۳۲	۲- ضراب‌خانه
۱۳۷	محلات تاریخی
۱۳۹	محله مسجد جامع و باغ سیه
۱۳۹	محله سریرداش
۱۳۹	محله سربلوسک

- محلۀ ارمنیان ۱۴۰
- محلۀ قشله ۱۴۰
- محلۀ حمام شور ۱۴۱
- محلۀ رزگه‌یان و شوانان ۱۴۱
- محلۀ قوله‌قبران یا خیری ۱۴۱
- محلۀ وینجه ۱۴۲
- محلۀ سه‌آشان ۱۴۲
- کوچۀ یهودیان ۱۴۲
- آثار شاه‌صمصا، صمصا، صمصا، صمصا ۱۴۳
- الف) - ساح ۱۴۳
- مسجد سر ۱۴۴
- مسجد حاج احمد لشتری ۱۵۵
- مسجد رستم‌بیگ ۱۵۵
- مسجد شاه‌درویش ۱۵۷
- مسجد سید نظام ۱۵۷
- مسجد داروغه ۱۵۹
- مسجد عباس‌آقا ۱۵۹
- مسجد حاجی سید بایزید ۱۵۹
- ب) - آرامگاه‌ها ۱۶۱
- آرامگاه بوداق سلطان ۱۶۱
- آرامگاه ملاجامی ۱۷۰
- آرامگاه شمس‌الدین برهان ۱۷۳
- ج) - خانقاه‌ها ۱۷۸
- خانقاه نهریه شمزینان ۱۷۸
- خانقاه شیخ حسام‌الدین ۱۸۰

۱۸۴.....	خانقاه باباشیخ
۱۸۵.....	حوض خانه‌ها
۱۸۵.....	حوض خانه عباس آقا
۱۸۹.....	حوض خانه رستم بیگ
۱۹۴.....	حوض خانه شاه درویش
۱۹۷.....	کتاب خانه و دارالعلم
۲۰۱.....	تبرستان‌ها
۲۰۲.....	بناهای تجاری و عام‌المنفعه
۲۰۴.....	بازار تاریخی
۲۱۲.....	کاروان سرای
۲۱۲.....	کاروان سرای نسیم
۲۱۵.....	کاروان سرای کوخی کریم
۲۱۸.....	پل‌های تاریخی
۲۱۸.....	پل سوره (سرخ)
۲۲۶.....	پل سلطان
۲۳۰.....	حمام‌های تاریخی
۲۳۰.....	حمام میرزا رسول
۲۳۵.....	حمام لاج
۲۴۳.....	آسیاب‌ها
۲۴۳.....	بندها (بندهای لاج و دارلک)
۲۴۴.....	باغ‌ها و بوستان‌های حومه و داخل شهر
۲۴۶.....	شبکه‌های آب‌رسانی و دفع فاضلاب
۲۴۹.....	بناهای مسکونی
۲۴۹.....	عمارت محکمه قاضی‌ها
۲۵۲.....	خانه رحیم‌زاده

۲۵۵	 ساختمان یا کاروان‌سرای سید علی حسینی
۲۶۰	 خانه محمودیان
۲۶۲	 خانه شافعی
۲۶۶	 جمع‌بندی
۲۶۷	 فصل چهارم / تحولات کالبدی شهر مهاباد
۲۶۷	 مقدمه
۲۶۸	 شکل‌یابی هسته اولیه شهر
۲۷۱	 توسعه شهر به «وزگ» و قاجار
۲۷۴	 تخریب یک رچگ یافت شهر
۲۸۰	 ساختار اجتماعی شهر مهاباد، از اواخر دوره صفوی تا عصر پهلوی اول
۲۸۳	 نتیجه‌گیری
۲۸۷	 فهرست منابع
۲۸۷	 الف) فارسی
۳۰۷	 ب) لاتین
۳۱۰	 ت) وب‌سایت‌ها
۳۱۲	 Preface

پیش‌گفتار

مهاباد یکی از شهرهای شاخص در شمال غرب ایران است که به مدت چهار سده، مرکز بخشی از کردستان ایران تحت عنوان «کردستان مُکریان» بوده و به همین سبب «ساوجبلاغ مُکری» خوانده می‌شد. آن چنان‌که از منابع مکتوب و داده‌های باستان‌شناسی نقل است، این شهر در زمان شاه سلیمان صفوی و زمانداری بوداق سلطان؛ پایه‌گذاری ربه عزن مرکز «ولایت مُکری» انتخاب شد.

به رغم اهمیت تاریخی مهاباد، تاکنون تحقیق علمی شایان توجهی انجام نشده تا روند شکل‌یابی، توسعه و نیز سازمان فضایی و ساختار اجتماعی آن را معلوم سازد. در پژوهشی، که نتایج آن در نوشتار حاضر آمده، تلاش شد تا با اتکا به شواهد باستان‌شناسانه به این پرسش پاسخ گفته شود: کدام عوامل رشد، توسعه و گسترش شهر مهاباد چه بوده و دلایل انتخاب مکان فعلی به عنوان مرکز حاکمیت اداری منطقه به مدت چهار سده کدام‌اند؟ فرض بر آن بود که اهمیت ویژه فضایی، نظامی و ارتباطی مهاباد اصلی‌ترین عامل در انتخاب این شهر به عنوان مرکز حاکمیت منطقه بوده است. در نتیجه پژوهش حاضر؛ مشخص شد که علاوه بر شرایط و ارتباطات و جغرافیایی منطقه، شالوده این شهر به اهمیت بوداق سلطان در ایجاد واحدهای حکومتی، مذهبی، و عام‌المنفعه نهاده شده و هسته مرکزی شهر، در ادوار قاجاریه و پهلوی، با تمرکز فضاهای دیگر بر پیرامون هسته صفویه رشد و توسعه پیدا کرده. شواهد موجود توسعه و گسترش این شهر را به دلیل قابلیت‌های طبیعی و تاریخی، نظامی و ارتباطی نشان می‌دهد. عیناً به دلیل قابلیت‌های مذکور بود که به رغم تخریب‌ها و ویرانی کامل شهر و جنگ‌های مکرر بین سپاهیان روس و عثمانی و نیز دولت مرکزی قاجار با

شیخ عبداللہ شمزینی، مجدداً به عنوان مهم‌ترین شهر ایران، در مقابل تجاوزات عثمانی، در طول مرزهای شمال غربی و با مراکز مهم نظامی، ایستادگی و اهمیت نظامی درخور توجهی پیدا کرد. هم‌چنین موقعیت ویژه جغرافیایی شهر و واقع شدن بر شاهراه تجاری تبریز - بغداد باعث روی آوردن تجار و بازرگانان از نواحی مختلف ایران، روسیه، شمال عراق، آناتولی، و کشورهای اروپایی و سکونت یهودیان، ارمنیان، کلدانیان، و آشوریان در این شهر شد. وضعیتی که توسعه فضاهای شهری و رونق اجتماعی آن را سبب می‌شد.

نژادناشن خود را مرهون الطاف محققان و دانش‌پژوهان می‌دانند و بدین وسیله از همه آن‌ها سپاس‌گزار می‌کنند. از آن جمله‌اند: آقایان دکتر حکمت ملاحی، دکتر محمد اسماعیل اسماعیلی، دکتر احمد چایچی امیرخیز، یوسف حسن‌زاده، رحمت نادری، سید محمد صمدی، سید عبداللہ صمدی، شورش خالدی، مهرداد رامیدی‌نیا، محمود پدرام، عبید سرخابی، برادر احمدی، گه‌شبین حه‌مه حسن، رابه‌علی، جهانبخش بالیست، اسماعیل معروفی افخم، سلیم آروم، دکتر احمد، جعفر و سلیمان سلیمی، محمد اقبال چهری، حجت قربانی و خانم اجمیله صلح‌جو و مریم دهقان که صمیمانه اطلاعات، داده‌ها، و مدارک مرتبط با موضوع پژوهش را در اختیار نگارندگان قرار دادند.

بی‌تردید نوشتار حاضر تنها توانسته است بخش اندکی از تلاش‌های مردمان فرهنگ‌دوست مهاباد را منعکس سازد. بدین سبب نگارندگان با کمال تواضع دستان محققانی را که با نظرات سازنده خویش بر غنای این اثر بیفزایند، قدردانی می‌کنند و آرزو می‌کنند که در ادای اندکی از دین خود به این سرزمین پُرگهر توفیق یابند.

بهار ۱۳۹۷

دکتر حسن کریمیان^۱، اسماعیل سلیمی^۲

۱. عضو هیئت علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران hkarimi@ut.ac.ir

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران salimi.esmaeil@yahoo.com